

14. Jerabek B. Das schulwesen und die schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941 – 1944. Im Lichte deutscher Dokumente. – München: Ukrainische Freie Universität, 1991. – 240 s.

15. Krasuski J. Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939 – 1945. – Wydanie drugie, rozszerone. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977. – 411 s.

16. Król E. C. Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa polskiego na terenie Generalnej guberni (1939 – 1945). – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1979. – 243 s.

17. Matusak P. Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939 – 1945. – Siedlce, 1997. – 562 s.

18. Świeboda J. Zarys historii tajnej oświaty w latach okupacji hitlerowskiej w powiecie przemyskim // Rocznik komisji nauk pedagogicznych PAN. – 1976. – T. XIX: Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939 – 1945) na terenie podziemnego okręgu szkolnego krakowskiego. – Cz. X. – S. 183–193.

УДК 37(477)

Наталія МУЛЯР

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЦІННОСТІ ЯК ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розкривається суть поняття «цінність», проведена класифікація морально-етичних цінностей. Розкрито роль батьків у процесі формування морально-етичних цінностей у дітей досліджуваного періоду. Обґрунтовано актуальність їхнього впровадження у сучасне сімейне виховання.

Ключові слова: *родина, сім'я, сімейне виховання, морально-етичні, релігійні, духовні цінності.*

Essence of concept «value», conducted classification of mental and ethical values, opens up in the article. The role of parents is exposed in the process of forming of mental and ethical values for the children of the investigated period. Actuality of their introduction is reasonable in modern domestic education.

Keywords: *family, domestic education, mental and ethical, religious, spiritual values.*

Проблеми сімейного виховання є актуальними для сучасної педагогіки загалом та окремої людини зокрема, адже саме сім'я сприяє первинному пізнанню і засвоєнню норм моралі, формуванню характеру, розвитку волі та почуттів. Формування морально-етичних цінностей як невід'ємної складової – складне завдання, що стоїть у центрі уваги педагогів, філософів, психологів, учителів та батьків. Криза соціально-

політичної і економічної сфер у нашій державі впливає на моральність підрастаючого покоління. Цю проблему вивчають чимало науковців, зокрема О. Сухомлинська, яка зазначає, що серед дітей і молоді спостерігається втрата духовності, що пояснюється насамперед зниженням рівня життя в Україні, відсутністю соціальної захищеності, явним і прихованим безробіттям, інфляцією, невизначеністю моральних орієнтирів у політиці держави й повсякденному житті. Засоби масової інформації та комунікації дедалі більше негативно впливають на суспільство, особливо на молодь, пропагують насилля, зброю, силу, прищеплюють моральний релятивізм, конформізм і цинічне ставлення до повсякдення [9, 18]. Такий стан сучасного суспільства призводить до відчуження дітей та молоді від вічних категорій моралі, спонукає їх до неправильних пошуків самореалізації. Проблеми формування духовних потреб дитини у сім'ї ґрунтовно розкриває Г. Авдіянець, стверджуючи, що сучасний стан суспільства провокує кризу сім'ї, яка перестає виконувати найважливішу виховну функцію. Негативні тенденції, що мають місце у житті нашого суспільства, не сприяють повноцінному розвитку молодого покоління. Очевидним є занепад моральності та правосвідомості молоді, наростання соціальної нестабільності, політичної дезорієнтації, деморалізації значної частини суспільства. Результати діагностичного обстеження батьків та дітей молодшого шкільного віку, проведені Г. Авдіянцем, свідчать, що триває процес переоцінки цінностей, перевага надається матеріальним запитам і потребам. Спостереження виявили педагогічну невідповідність більшості сімей до якісного виконання своїх виховних функцій і показали, що загальний рівень духовності сімей невисокий [1, 6].

Мета статті: розкрити роль морально-етичних цінностей у процесі становлення особистості та розкрити духовний потенціал української сім'ї другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Перед сучасним сімейним вихованням постає проблема відродження культурних та духовних надбань української спільноти. Розкриття морально-етичних орієнтацій особистості, які формувалися протягом століть, – це складне і глобальне завдання, що потребує комплексного розгляду з боку науковців. Найвищою цінністю українців була і залишається ідея виховання моральної людини на християнських засадах, розбудови соборної держави та демократичного суспільства.

Значний внесок у філософську теорію моралі та її цінностей зроблений зарубіжними та вітчизняними філософами. Уперше до поняття цінностей звертався І. Кант, розрізняючи сферу природного буття, підпорядкованого необхідності, й царині моральності. Він наголошував, що у сфері моралі і релігії зосереджуються кінцеві цілі життя. У

подальшому концепція цінностей була розвинута у вченнях неокантіанців. Згідно з теорією В. Віндельбанда, найвищими людськими цінностями є істина, благо, краса й святість. Він наголошує, що цінність – це не реальність, це ідеал, носієм якої виступає наша свідомість [11, 316].

У царині етики і моралі та у рамках християнського світогляду над з'ясуванням людських цінностей працювали такі філософи, як Е. Берк, Тейяр де Шарден, М. Шелер. Дотримуючись християнського світогляду, Е. Берк послідовно захищав традиційні цінності добра, шляхетності, справедливості та правди [11, 53]. На думку Тейяра де Шардена, необхідною умовою еволюції самої людини є не лише технічний і науковий прогрес, а й значно більше – прогрес духовний [11, 630].

Філософія релігії Шелера значною мірою представлена роздумами про суть божества, святості, релігійного відношення людини до Бога. М. Шелер вважав, що цінності можна досягнути лише через переживання. Серед актів переживання цінностей дослідник виділяє співчуття, любов, ненависть. Бог для нього – це вища цінність, а любов до Бога – вища форма любові. Людина, на його думку, повинна розвивати в собі духовне начало, щоб досягнути царства вічних цінностей [13, 23]. М. Шелер підкреслював: «Люби все, що є носієм цінностей, а людей злих особливо». Моральна цінність людини, на його думку, визначається мірою вкладеної у неї любові, оскільки саме любов в його глибокому розумінні є носієм морального добра [5, 446]. Згідно з поглядами ученого, високоморальною є та людина, котра розуміє вагомість християнських цінностей і живе відповідно до них. У вибудованій ним ієрархії вирізняються чотири підрозділи цінностей: гедоністичні, вітальні, духовні (естетичні, етичні, епістемологічні) та релігійні, досягнення яких відбувається не раціональним шляхом, а на підставі інтуїції [11, 719]. Отже, проблема системи цінностей була однією з найактуальніших проблем української, російської, зарубіжної філософської думки, яка визначає сутність людини та спрямованість її дій та вчинків у суспільстві.

Сутність терміна «цінність» розтлумачено у педагогічній, психологічній та філософській літературі. На думку Л. Чупрія, цінності – це ідеї, норми, процеси, відносини матеріального й духовного порядку, які мають об'єктивну позитивну значимість і здатні задовольнити певні потреби людей. Як стверджує Л. Чупрій, воістину мудрою є та людина, яка, пройшовши великий життєвий шлях, побудувала цілісну картину світу, в основі якої лежить глибинне розуміння сутності явищ та процесів світу, що витікає із системи високих морально-етичних цінностей [13, 23 – 24].

В. Шапар розглядає цінність як поняття, яке втілює у собі суспільні ідеали і виступає завдяки цьому як еталон належного. Вічними загаль-

нолюдськими цінностями він вважає істину, красу, справедливість. Дослідник цілком слушно зазначає, що кожній людині властива індивідуальна, специфічна ієрархія особистісних цінностей, яка служить сполучною ланкою між духовною культурою суспільства і духовним світом особистості, між буттям спільним та індивідуальним. Подібної думки дотримувався В. Лісовий, який зазначає, що цінності відіграють провідну роль в об'єднанні індивідів для спільних, колективних дій; є важливими у забезпеченні основи для єднання людей у нації, цивілізації чи навіть людства. Цінність він трактує як термін, що позначає належне та бажане, на відміну від реального, дійсного [11, 707]. Отже, цінності виступають регулятором вчинків людини у її діяльності, в основі яких лежить моральна значущість, і суттєво впливають на суспільне життя.

У контексті нашого дослідження важливого значення набувають сучасні дослідження, які висвітлюють проблему морального виховання, визначають його категорії та цінності. О. Вишневським у праці «Сучасне українське виховання» змістовно розкрито морально-етичні орієнтації людини, а саме орієнтація на ідеали добра, котра дає можливість людині розвиватися духовно та формувати у собі найкращі людські риси. Християнські цінності в контексті української духовності розкриває Р. Небожук; морально-духовні цінності як невід'ємну частину української культури розглядає Л. Стахів; моральні цінності як умову відродження української нації розкриває Л. Чупрій; у роботах О. Сухомлинської ґрунтовно висвітлені концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей; питання формування моральних цінностей як регулятора особистості торкається у своєму дослідженні Г. Гребенюк. Українські дослідники цілком слушно зазначають, що сьогодні важливим є становлення такої системи морально-етичних цінностей, в основі яких лежали б культурно-духовні традиції нашого народу.

Як стверджує О. Вишневський, морально-етичні цінності – це фундаментальні світоглядні поняття, ідеї та норми, якими живе людське суспільство і якими регулюються прагнення та стосунки всіх людей на землі, життя окремих народів, громади, сім'ї, окремої людини. Морально-етичні вартості сприймаються і усвідомлюються людиною в трьох аспектах.

По-перше, в ідеальному вираженні, як система ідеалів – абсолютних, чистих, безкомпромісних, недоторканих, до яких людина йде все життя за покликом віри в їхню божественну сутність і життєву доцільність.

По-друге, в конкретному вербальному формулюванні – у вигляді певних правил і формул.

По-третє, у вигляді набутих відповідних властивостей людської душі, у стані їхнього практичного втілення і реалізації через поведінку людини [2, 124]. О. Вишневський наголошує на тому, що зміст морального виховання складають абсолютні вічні цінності: віра, краса, чесність, любов, нетерпимість до зла, великодушність, милосердя, правда, мудрість, доброта, надія, свобода, щирість, гідність, сумління, прощення, справедливість, шляхетність [3, 98]. Лише визнання факту існування вічних, абсолютних ідеалів та прищеплення віри в них можна вважати надійною основою побудови системи сучасного українського виховання, вважає учений [3, 105].

Особливу роль морально-етичним цінностям у процесі виховання дітей відводить О. Сухомлинська, яка наголошує, що завдяки їм будується ціннісний світ сім'ї, підтримуються здорові стосунки між дітьми і батьками. Як зазначає науковець, виходячи з ієрархії цінностей, морально-етичні установки мають абсолютний характер, універсальне значення і є основними категоріями духовності. Моральні цінності О. Сухомлинська розглядає як нормативні уявлення про добро і зло, справедливість, прекрасне і потворне, про призначення людини, людські ідеали, норми, принципи життєдіяльності тощо. Сталими, абсолютними та вічними моральними канонами вважає Десять Християнських Заповідей [9, 14].

Цілком слушно зазначає Л. Стахів, що морально-етичні цінності як ідеали є вічними, чистими, недоторканими, недосяжними. Орієнтуючись на них, людина «застерігає себе від здичавіння і дозріває до єднання з Богом» [8, 60]. Найбільшої ваги набирають такі цінності, як віра, надія, любов.

Ефективність морально-етичного виховання дітей у сім'ї залежить від створення в ній належних умов життя, стверджує М. Литвиненко. Головною умовою успішного сімейного виховання є здоровий фундамент сім'ї, що будується на її пріоритетних цінностях: непорушному авторитеті, подружній вірності, взаємній любові, материнському поклонянню жінки: «З того, як промовляє мати до неї, як обнімає і цілує її, як батько посміхається до матері, як він ставиться до неї, про що і як розмовляють мати і батько – з усього цього складаються перші дитячі уявлення й поняття про добро і зло, з цього постає і утверджується віра дитини у високе, ідеальне, непорушне» [6, 65].

Отже, з огляду на різні філософські та педагогічні концепції, важко визначити єдину класифікацію цінностей, адже кожен з науковців обґрунтовує власне бачення їхньої значущості у морально-етичному вихованні. На нашу думку, найважливішими цінностями є: віра, любов, надія, добро, краса, співчуття, справедливість, істина, милосердя.

Науковий інтерес до сімейного виховання, зокрема його морально-етичної складової, нерозривно пов'язаний з іменами вітчизняних письменників та педагогів: Т. Шевченка, І. Франка, К. Ушинського, Я. Чепіги, Г. Ващенка, І. Огієнка, які розглядали сім'ю як основний осередок зародження моральних вартостей людини. Педагогами визначено роль батьків як основних носіїв моральних, релігійних, культурних сімейних цінностей, які відображалися у стосунках між батьками, у їхньому ставленні до дитини, збереженні ідеалів сім'ї, сімейних традицій та символів тощо. Виховуючи дітей, батьки намагалися створити для них такі умови, при яких було б найбільше пережито і отримано знань, при цьому старалися берегти дитячу психіку з тим, щоб дитина найменше втратила свого доброго хисту й життєвої радості. Допомогти цьому може лише «здорова» сім'я, чуйна родина, писав Я. Чепіга, серед якої дитина живе, їхні міцні життєві підвалини, високий моральний й розумовий рівень: «Та чи можуть зробити моральний вплив батько, мати, коли навчатимуть правдивості, щирості, ввічливості, а самі тим часом будуть неправдиві, лицемірні та жорстокі; вимагатимуть ладу й дисципліни, та повсякчасно ламатимуть їх. Звичайно, дитина добре це помічає й з особливою інтенсивністю переймає такі ж погляди та вчинки. Можна лишень собі уявити якими будуть негативними моральні здобутки» [14, 63].

Народна педагогіка на почесне місце поставила як вихователів батька і матір, та вчить їх шанувати: «Шти отця – матір будеш довголітен на землі». Про обов'язок дітей перед батьками йдеться у прислів'ях та приказках: «Як батька покинеш, то й сам згинеш», «Шануй батька – неньку – буде тобі скрізь гладенько» [7, 330]. У живому спілкуванні слова батько і мати вимовлялися шанобливо й поважно: «... Прости мені, мій батечку, що я наробила! Прости мені, мій голубе, мій соколе милий!...»; «... Матінко моя ріднесенька, не тужи ти за мною, не плач в самоті... ». Згідно з нормами християнської моралі, які лежали в основі сімейного виховання, негідне поведіння дітей з батьками є найтяжчим гріхом перед людьми і Богом: « Бо хто матір забуває, того бог карає, того діти цураються, в хату не пускають». Наведені рядки із поезії славетного Кобзаря засвідчують, що ввічливість, любов та пошана до батьків, які панували в українській сім'ї досліджуваного періоду, були проявом високої моралі та культури. Негідне поведіння дітей з батьками засуджувалося громадою, свідченням цього є народні прислів'я та приказки: «Хто мамку зневажає, того Бог карає», «Хто не слухає неньку, послухає біду», «За мамині сльози – Бог долю зморозив», «За маму і тата – тяжка розплата».

В українській сім'ї другої половини XIX – початок XX століття однаково важлива роль у морально-етичному вихованні дітей належала обидвом батькам. З народного прислів'я «Тільки в світі правди, що

рідний отець і мати» бачимо, що з образами батьків пов'язувалось утвердження добра, правди й справедливості.

Батьківський авторитет для дітей був глибоким переконанням у його найкращих намірах і результатах. Дитина, спостерігаючи батьківське ставлення до праці, небагатослівність, стриманість, прагнення забезпечити їй міцний добробут, формувала у своїй свідомості ідеал господаря, голови родини. Вона переймала від батька його погляди на життя, моральні критерії, засвоювала під його керівництвом трудові навички та вміння, які мали незаперечний вплив на її виховання. Свідченням цього є твори І. Франка, зокрема його оповідання «У кузні»: «Батько звільна брав кліщами запалене залізо, обгрівав його молотком із вугля й розтопленої глини, клав на ковалі і робив кілька легких ударів своїм молотком. Сі удари все мали для мене якийсь чар таємничості: хоч які були легкі, а проте за кожним ударом сарахтіли та розскакувались на цілу кузню великі рої зиндр. І хоч я звичайно в таких хвилях сидів на своїм підвищенні місці, заслонений від ковала плечима якогось дужого «нанашка», то проте мої очі з безпечного сховку бігали всюди по кузні..» [13, 340].

Ми обстоюємо думку про те, що не слід ідеалізувати життя української родини певного періоду. Наше дослідження доводить, що в окремих сім'ях були присутні негативні явища виховання.

З осудом та презирством у збірнику «Проблеми навчання й виховання» Я. Чепіга аналізує ті сім'ї, у яких батько виконує роль тирана, забуваючи при цьому обов'язки наставника і покровителя сім'ї: «Батько не відіграє для дитини тієї ролі в сім'ї, бо він більше заклопотаний своїми громадськими та особистими справами. Для дитини він істота, що заявляється дома раз, увечері, на кілька годин, і знову зникає з обр'ю дитячого життя на цілий день. Вихованням дітей батько часто зовсім не цікавиться. Він для дитини здається чимсь чужим, незрозумілим. І це таким здається дитині, поки скарги матері, няні на всякі дитячі вчинки не викличуть батька до ролі ексекютора; і тоді батько обертається у щось реальне, страшне й грізне; коли заявляється ця потвора, дитина ховається під канапу або під ліжку; вона затихає, батько дома, вона не виявляє своєї жвавості, щирості й балакучості» [14, 68].

Відомий український етнограф Зенон Кузеля, упорядник матеріалів збірки «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу», досить змістовно розкриває сторони селянського життя, зокрема акцентує увагу на ролі матері та батька у вихованні дитини, та зазначає: «Найбільше ходить біля дітей і любить їх матір. До батька діти не так тягнуться, так, що не раз здається, мов би він любив їх лише через матір. Часто навіть притворюються батьки, наче то кохають свої діти, а в самій річі ненавидять їх, або тримаються від них здалека» [4, 3].

Звісно ж, для морально-етичного виховання дитини мало бути батьком, обов'язки якого не закінчуються на принципі «породив і годуй», вони є набагато ширші й вищі. Дитина шукає захисту у батька, любить його й жадає любові й ласки від нього. Дитячі погляди на мораль найкраще реалізуються у сім'ї, де між батьком і дитиною ширі, сердечні відносини, де любов і пошана один до одного виявляються у доброзичливих стосунках. Для повноцінного морально-етичного виховання дитини потрібно, щоб вона на батьківських прикладах формувала такі навички, які ґрунтувалися на вічних категоріях моралі.

Моральні уявлення засвоювалися дитиною у ранньому віці через життєвий ритм і стиль життя родини. Я. Чепіга з цього приводу писав: «На дітях особливо одбиваються звички, рухи і взагалі атмосфера оточіння. І оскільки має силу на них гарний приклад, оскільки поганий вплив роблять у моральнім розвитку всякі аномалії близьких людей. Гнів, лютість, жорстокі відносини до людей та тварин, сполучені з ними вчинки, загальна дразливість зменшують справжнє морально-етичне почуття у дітей і пхають до моральної розпусти. З цього видно, як обережно треба поводитись з дитиною при вихованні; треба одсовувати від неї все, що може припинити гарний моральний розвиток, понівечити й знищити добрі нахили на зорі дитячого життя» [14, 62].

Отже, виховним потенціалом сім'ї другої половини XIX – початку XX століття були морально-етичні цінності, що давали можливість людині розвиватися духовно та формувати у собі найкращі людські риси. Батьки були відповідальні за моральне виховання своїх дітей, за організацію життя родини. Про силу виховного впливу батьків красномовно говорять такі українські народні прислів'я і приказки: «Які мама й татко, таке й дитятко», «Який кущ, така й хворостина, який батько, така й дитина» [10, 645]. Виховний вплив сім'ї полягав у тому, що діти наслідували моральну поведінку взаємин у спілкуванні батьків. Впевненість у тому, що в будь-який момент можна знайти підтримку та розуміння, і була основою духовного зв'язку сім'ї.

В. Янів з цього приводу писав: «Бажання допомогти іншому вважалося великою етичною цінністю, що було виявом душевної якості українців. Така шляхетність в Україні здавна була відома, поширена, оцінена» [15, 209].

Сім'я як найважливіший виховний інститут повинна дбати про свої цінності, не забувати й не порушувати їх. Батьки мають постійно стежити за своїм самовдосконаленням, оскільки як головні вихователі дитини повинні бути вимогливими насамперед до себе. Як бачимо, чимало серйозних проблем стоїть сьогодні перед сім'єю та педагогічною наукою

загалом. Низка цих проблем потребує негайного розв'язання на базі християнської моралі та вічних загальнолюдських цінностей.

Запропонована проблема вимагає негайного розв'язання завдяки мобілізації зусиль багатьох наук, зокрема педагогіки. Важливим з цього приводу буде обґрунтування народного педагогічного досвіду формування морально-етичних цінностей в українській сім'ї та родині.

Література

1. Авдіянець Г. Г. Формування духовних потреб молодших школярів у сім'ї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13. 00. 07 «Теорія і методика виховання» / Г. Г. Авдіянець. – Луганськ, 2001. – 20 с.
2. Вишневський О. Сучасне українське виховання : Педагогічні нариси / О. Вишневський. – Л. : Львівський обл. науково-методичний інститут освіти; Львів, обл. пед. т-во ім. Ващенка, 1996. – 238 с.
3. Вишневський О. І. Теоретичні основи педагогіки : курс лекцій / О. І. Вишневський, О. М. Кобрій, М. М. Чепіль; за ред. О. Вишневського. – Дрогобич : Відродження, 2001. – 268 с.
4. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / Зібрав Марко Грушевський. Обробив др. Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Л., 1907. – Т. IX – 144 с.
5. Івін А. А. Многообразный мир любви / А. А. Івін / В кн. : Філософія любови. Ч. 1. / под общ. ред. Д. П. Горского; А. А. Івіна. – М. : Политиздат, 1990. – 510 с.
6. Литвиненко М. Світ починається з матері / Спогади В. Сухомлинського / М. Литвиненко. – Дніпро. – 1982. – № 9. – С. 65 – 68.
7. Пчілка О. Годі, діточки, вам спатать! : Вірші, оповідання, казки, фольклорні записи / О. Пчілка / упоряд. О. М. Таланчук; худож. І. І. Литвин. – К. : Веселка, 1991. – 334 с.
8. Стахів Л. Морально-духовні цінності – невід'ємна частина української культури / Л. Стахів // Молодь і ринок. – 2005. – № 4. – С. 58 – 60.
9. Сухомлинська О. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – № 4. – 2002. – С. 13 – 18.
10. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу // В. О. Сухомлинський. Вибрані твори в 5-ти т. – К. : Радянська школа. – 1976. Т. 1. – 650 с.
11. Філософський енциклопедичний словник [ред. кол. : В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький та ін.]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
12. Франко І. Я. Грицева шкільна наука : Вірші, оповідання, казки / І. Я. Франко. – К. : Веселка, 1990. – 380 с.
13. Чупрій Л. Моральні цінності як основа відродження української нації / Л. Чупрій // Рідна школа. – 2003. – № 10. – С. 23 – 25.
14. Чепіга Я. Моральне вношення в справі виховання / Я. Чепіга. Проблеми виховання й навчання [збірник психо-педагогічних статей]. – Книга 1. – К. : Трьох святих, 1913. – С. 61–76.
15. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – Серія : підручники. – Ч. 13. – Мюнхен, 1993. – 217 с.